

Jiří Rejzek*

Filozofická fakulta Univerzity Karlovy
Praha

České *žďár*, pozdně praslovanské **jbz̋arъ*: areálové, chronologické a sémantické souvislosti

Jméno *Žďár* se v češtině vyskytuje jako velmi frekventované toponymum. A. Profous uvádí 34 místních jmen s tímto názvem, dalších 9 se vyskytuje s adjektivním přívlastkem, jedno toponymum má plurálovou formu *Žďáry*. V řádu jednotek se objevují zdvojnásoběné podoby *Žďárek* (*Žďárky*), *Žďírec* a *Žďárec*; u této poslední podoby byla zanedbána pravidelná přehláska *á > ie* zřejmě vlivem základového *Žďár* (Profous & Svoboda, 1957, d. 4, s. 810–816), přičemž *Žďárec* se má vyskytovat severněji, *Žďírec* jižněji (Šmilauer, 2015, s. 181), což však přiložená mapka s výskytem českých toponym založených na kořeni *žďár-* nepotvrzuje. Několikrát jsou také doložena odvozená jména *Žďárná* a *Žďírnice*. Lesnatějších, hornatějších, osídlovaných později. I. Lutterer a R. Šrámek k tomu píšou:

Místní jména *Žďár*, zdvojnásobě *Žďárek*, *Žďírek*, *Žďírec* a *Žďárná* jsou typická pro výše položené oblasti Českomoravské vrchoviny a pro vrcholovou oblast Drahanské vrchoviny. Jsou poněkud mladší než jména *Zhoř*, *Zhořec*, jejichž areál je situován v nižších polohách a směrem více na východ. MJ *Žďárek*, *Žďírek* a *Žďírec* se vyskytují v Čechách i na Moravě (tam jen v prostoru Velké Meziříčí – Bystřice pod Pernštejnem – Jimramov, chybějí na střední, jižní a východní Moravě). V Těšínských Beskydech se *žďáření* odrazilo ve jménech *Žor*, *Žar*, která tvoří součást areálu slovenského jména *Žiar*. (Lutterer & Šrámek, 2004, s. 298)¹.

* Doc. PhDr. Jiří Rejzek, Ph.D., Ústav pro jazyk český, AV ČR, Praha, Prague, Czech Republic.
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1834-9668>.

e-mail: jiri.rejzek@ff.cuni.cz.

¹ K porovnání stárí typů *Zhoř* a *Žďár* srov. i Šmilauer (2015, ss. 181, 248).

Dodejme k tomu, že zmíněná jména (kromě podoby *Ždirek*, která není v Česku doložena) nejsou typická jen pro Českomoravskou a Dražanskou vrchovinu, ale i pro výše položené oblasti severních, západních a jihovýchodních Čech (viz mapka). V jižních Čechách se také na dvou místech objevuje jméno *Žár*, které ovšem J. Gebauer vykládá ze stejného základu jako *Žďár* s ohledem na specifické nářeční rysy jihozápadočeských nářečí (Gebauer, 1879, s. 77; 1904, s. 494–495). Na Slovensku najdeme tři toponyma se jménem *Žiar* (dvě v Banskobystrickém kraji, jeden v žilinském), zatímco jméno *Ždiar* nese pouze jediná obec v okrese Poprad (OBCE SR [online], dostupné z <http://www.sodbtn.sk/obce>).

Všeobecně se předpokládá, že vlastní jméno *Žďár* vychází z původního apelativa s významem ‘vypálené, vyhořelé místo, spáleniště’ (Profous & Svoboda, 1957, d. 4, s. 815; Machek, 1968, s. 723; Lutterer & Šrámek, 2004, s. 298). Toto slovo má odrážet obecně slovanský způsob zakládání osad a obdělávání půdy, který podrobně popisuje V. Machek s odkazem na článek K. Chotka. Žďáření se podle něj dělí jednak na základní, osidlovací, kolonizační, jednak na zemědělské, kdy se půda zúrodněvala popelem. Kolonizační žďáření bylo namáhavé a zdlouhavé, trvalo 2 až 3 roky a mohlo probíhat různými způsoby (k dalším podrobnostem viz Machek, 1968, s. 723; Chotek, 1961, s. 408n.).

Navzdory velké produktivitě při tvoření toponym v češtině však toto apelativum není doloženo ve staré ani střední češtině, ba ani v Jungmannově slovníku. Doklad (i výklad) apelativa snad lze spatřovat v latinských letopisech žďárského kláštera (kolem roku 1300), kde se píše *Sic sar est sclavicum, sonat hoc plantatio recens*. J. Gebauer toto „plantatio recens“ interpretuje jako ‘paseka, nový les’, tedy to, co vzniklo na vypáleném, vykloučeném místě (Gebauer, 1878–1881, s. 90, trochu jinak Brandl, 1866). Za nejstarší slovníkový zdroj je možné považovat až Kottův slovník z konce 19. století (Kott, 1887, d. 5, s. 786–787), kde se však vesměs opakují starší etymologické výklady toponyma a uvádějí se poměrně překvapivé apelativní významy ‘rozštěpené dřevo’ a ‘žula’. Slovo *žďár* i jeho odvozeniny *žďářit*, *žďárský* aj. pak uvádějí s vzájemně podobnými definicemi i PSJČ (1935–1957) a SSSJČ (1958–1971). SSSJČ má u tohoto hesla: 1. vypálená část lesa určená k osídlení a k polnímu hospodářství; 2. pohanské obětiště, pohřebiště, ohniště. Druhý význam je založen na dokladu z Čelakovského a je podle všeho ojedinělý. Vzhledem k tomu, že apelativum *žďár* nezná žádný český slovník až do Jungmanna včetně, zdá se, že jde o zaniklé slovo, které bylo obnoveno až v průběhu 19. století na základě toponyma právě k popsání oné specifické osadnické činnosti.

Z podání českých etymologických slovníků a onomastických příruček by se mohlo zdát, že slovo *žďár/Žďár* je výlučnou československou izoglosou. Tuto domněnku podporuje i zpracování hesla v ESSJa (1974–, d. 9, s. 103), který sice rekonstruuje praslovanské apelativum **jbzžarъ*, ale ze slovanského materiálu uvádí pouze české *žďár* (s odkazem právě na Kottův slovník). Přitom staré apelativní užití lze najít mimo češtinu – v polštině a lužické srbštině. Staropolský slovník uvádí heslo (*Zżar*) *Zdżar, Żdżar* ‘las, zarošlá wypalone pod uprawę, silva exusta ad

cultum redigenda' s následujícími doklady: *A campo usque ad sdzar* 1465 Tym-Proc 324; *Quedam rubeta nuncupata sdzar, iacencia inter duas siluas... pro extirpatione pratorum dedimus et assignauimus* 1468 KodPol II 533 (SStp, 1953–2002, d. 9, s. 527). V lužickosrbské lexikografii je slovo zachyceno v Mukově slovníku v podobě *žďzary* (deminutivum *žďzarki*) 'die durch absichtliches Wegbrennen des Holzes verursachte Waldblösse (der „Brand“), die dann zum Feldbau bz. zur Besiedlung benutzt wurde' (Muka, 1928, s. 1140). H. Schuster-Šewc ovšem toto slovo ve slovníku nemá, zmiňuje pouze hypotetické starší hornolužické **žďzar* při výkladu jména rostliny *zdžer* 'šťovík' (Schuster-Šewc, 1978–1996, d. 23, s. 1743). Muka uvádí také ekvivalenty v polabštině (*zor*, *zorkāi*) a kašubštině (*zdžzar*), ale i o nich lze pochybovat – v dostupných zdrojích se nám je nepodařilo najít.

V polské a lužické oblasti se podle očekávání objevují i toponyma vycházející z pozdně praslovanského **jbzzarŮ*, i když ne v takové míře jako v českých zemích, respektive v Čechách. Po celém Polsku můžeme evidovat kolem desítky jmen v podobě *Žďzar(y)*, *Zdžary* (srov. i Brückner, 1957, s. 662; Czarnecka, 2024). Podle Czarnecké jsou toponyma od kořene *žar-* četnější v jižní a středovýchodní oblasti Polska. Podobné místní názvy se objevují i v lužické oblasti: *Žďzar*, *Zdžzar* (něm. *Särchen*), *Žďzar*, *Zdžzar* (něm. *Sora*), *Žďzarki*, *Zdžzarki* (*Särchen*), *Wulke Žďžary*, *Zdžary* (*Grossärchen*), *Žďžer*, *Zdžžer* (*Sdier*) (Jakubaš, 1954, s. 537). K případným toponymům vycházejícím z **jbzzarŮ* v německy mluvících oblastech s původním slovanským osídlením viz níže.

Otázkou je, zda se toponymum z praslovanského **jbzzarŮ* vyskytuje i mimo západoslovanské jazyky. Ve středním Slovinsku nacházíme ves *Žazar* (lokálně též *Žajžar*), ve východoslovanských jazycích a v jihoslovanské (srbocharvátské) oblasti se pak vyskytují místní jména se základem *Žar-* – vše vychází nepochybně z kořene *žar-*, o prefixu (*jb*)z- se tu však, pokud víme, neuvažuje. V bulharskomakedonské oblasti chybí i tyto výrazy. Zdá se tedy, že toponymum vycházející z pozdně praslovanského **jbzzarŮ* je pouze západoslovanské.

Etymologie slova *žďár* se zdá být celkem neproblematická. Po výkladech spíše amatérských (srov. Brandl, 1866, který mimo jiné stejně jako Kott zmiňuje význam 'dříví' a předpokládá původní význam 'mladý les') se slovu důkladně věnoval J. Gebauer. Jím navržený a několikrát opakovaný výklad z *z-žar* 'výpal, vypálené místo' (Gebauer, 1877, s. 307–309; 1878–1881; 1879; 1904, ss. 494, 527) v podstatě od té doby nebyl vážně zpochybněn (souhlasně se k němu vyjadřuje Orth, 1878). Otázkou může být jen stáří slova. Někteří autoři výraz promítali až do raně praslovanské podoby **iz-gēr-* (Holub & Kopečný, 1952, s. 442 a Erhart & Večerka, 1981, s. 8 – tam je toto slovo použito jako příklad složitého etymologického vývoje z hláskoslovného i kulturněhistorického hlediska). Tato rekonstrukce by ovšem znamenala, že slovo pochází ještě z doby před provedením první palatalizace velár, což je poněkud v kontrastu s jeho pozdním onomastickým použitím (viz výše) a poměrně omezeným areálovým výskytem. Uvádí se, že

žďáření je jevem obecně slovanským (Niederle, 1921, d. 3, s. 28–33), nicméně je třeba připustit, že tento způsob zakládání nových osad se uplatnil až po expanzi Slovanů, po jejich usazení v nových sídlech, a je tedy dobře možné, že se v různých areálech užívaly pro tento jev různé výrazy.

Je tedy odůvodněné spolu s Gebauerem předpokládat, že skupina *ždž*, která se pak v češtině disimilovala na *žd'* (paralelně se změnou *šč* > *št'*), vznikla v tomto slově až později, ve fázi, kdy se již prefix (*j*_b)*z* pojoinil s kořenem v podobě *žar*(*b*). To ostatně předpokládají ve své rekonstrukci ESSJa (l.c.) i Machek (l.c.). Vývoj skupiny *zž-* v češtině zkoumá dost důkladně i J. Zubatý ve svém originálním výkladu českého *děsiti* ze **zžēsiti* (Zubatý, 1946, ss. 60n.). Toto slovo, stejně jako další slovo s náslovím *žd'- ždímati* (z předpokládaného **zžimati*) je pouze české, dá se tedy předpokládat, že změny skupiny *zž-* v něm vznikaly až na české půdě. Podporou pro tuto myšlenku může být i vývoj analogické skupiny *sč-*. Ne všechna česká slova s vývojem *šč-* > *št'* mají svůj původ již v praslovanském **sg-*, **stj-*, jak ukazuje např. staročeské *ščěstie* z praslovanského **s_bčęstęje*, kde k asimilaci *sč-* > *šč-* muselo dojít až po zániku jerů.

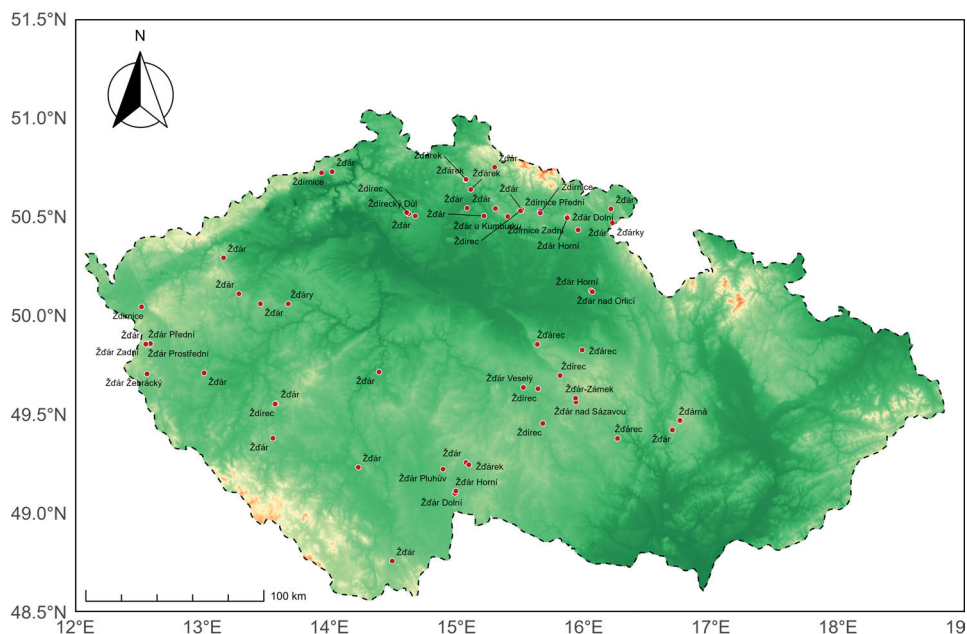
Jako výchozí je tedy zřejmě třeba přijmout pozdně praslovanskou, či spíše dialektní západoslovanskou podobu **j_bzžar_b*, případně její mladší varianty po ztrátě jerů **jzžar* či **zžar*. Důležité svědectví k dataci vzniku slova mohou přinést pravděpodobné reflexy jména *Žďár* na německém území původně osídleném Slovany. Takovými jmény jsou *Isaar* poblíž ašského výběžku nebo *Iserhof* při soutoku řek Regen a Chamb (podle Eichlera, 1985, ss. 272–273 z **ižžar* < **_bz-gēr-*). Obě bavorská jména svým iniciálním *i-* ukazují, že převzala ještě podobu **j_bzžar_b*, což dosvědčuje, že slovanské jméno existovalo již před zánikem jerů, který se v západní slovanštině klade do druhé poloviny 10. století (dá se předpokládat, že po zániku jeru pobočná slabika ve složité skupině *jzž-* okamžitě zanikla). T. Klír (2020, ss. 226, 258) klade začátek slovanského osídlení severovýchodobavorské oblasti přibližně k roku 800, což koresponduje se zmíněnou hláskovou podobou. Lákavé by bylo spojit se jménem *Žďár* i bavorské *Isgier* (nedaleko Rozvadova), které zdánlivě přesně odpovídá rekonstruované raně praslovanské podobě jména, ovšem předpoklad přejetí jména ještě před první palatalizací je zcela nerealistický. Jméno se vyvozuje ze slovanského **iz-gor-*, tedy obdoby českého *Zhoř* (Eichler, 1985, s. 273). Podobné útvary nacházíme i na území Rakouska (*Eisgarn*, srov. Bergermeyerová, 2005, s. 101), ekvivalenty našeho *Žďár* tam však chybí.

Důležitou otázkou je rovněž význam předpony (**j_b*)*z-*. V. Machek si ve svém výkladu trochu protirečí, když píše že **j_bz-žar_b* je asi ‘pole ze žáru’, o kousek níže však má, že slovo znamenalo vyhoření (lesa), místo vyhořelé, je to tedy ‘útvár toho druhu jako české *vý-běr*, *vý-těr*, jenže místo *vy-* je tu ještě *j_bz* > *z-*’ (Machek, 1968, s. 723). Podobně, jako ‘výpal’, interpretuje slovo také Gebauer (1877, s. 307). Myšlenka, že **j_bz-* tu ještě mělo význam *vy-*, je lákavá; dosvědčovalo by to starobylý původ našeho slova. Jak známo, rozdíl *vy-* × *iz-* je jeden z nejstarších

slovotvorných rozdílů v rámci slovanských jazyků. Zdá se, že oba prefixy byly původně synonymní, což slovanské areály řešily různým způsobem – v jihoslovanských jazycích prefix *vy-* až na malé výjimky zanikl, na severu prefix **jbz-* modifikoval význam na změnu stavu, odnětí, pohyb pryč apod. (Rejzek, 2025, s. 16). Pokud by význam prefixu opravdu odpovídal dnešnímu *vy-*, museli bychom původ slova *žd'ár* klást zřejmě již před 9. století, kdy se rozdíl v užití zmíněných prefixů v obou areálech již jasně projevoval, čemuž však ostatní indicie – jak řeeno výše – neodpovídají. Spíše tedy je pravděpodobnější, že apelativum *žd'ár* mělo význam nikoli 'vyhořelé, vypálené místo', nýbrž 'shořelé, spálené místo'.

Pozdňe praslovanské **jbzžarŮ*, případně pračeské **žžar* lze z hlediska tvoření i významu srovnat se staročeským *požár* (srov. Gebauer, 1877, s. 307). To má vedle dnešního významu 'požár, ničivé hoření, zvl. lesa' i významy 'žďáření, vypalování lesa' a také – vzhledem k prefixu celkem očekávatelný význam výsledku děje 'spáleniště, požářiště, spálené místo po požáru' (StěS s.v.). Tento význam byl možná původní, jak dokazuje dolní lužická srbština, všude jinde (slovo je všeslovanské) převládá význam 'požár, ničivé hoření, zvl. lesa' (Kopečný et al., 1981, s. 287), význam 'žďáření' je ve staré češtině asi druhotný, vzniklý sémantickým sbližováním pračeského **žžár* a **požár*. Základové substantivum **žár*, ač jinak obecně slovanské, není ve staročestíně doloženo a bylo obnoveno až za obrození. Slovo *žd'ár* tedy v češtině muselo vzniknout ještě v době, kdy základové substantivum *žár* bylo na našem území běžně užívané. Původní význam slovanského **žarŮ* (ač dnes vesměs všude v podobném významu jako v češtině 'žár, vedro, výheň') se vykládá jako 'požár, zvl. lesa' (Machek, 1968, s. 722, srov. podobně i Czarnecka, 2024). Sémantický rámec uvedených slov v pozdní praslovanštině (alespoň v západoslovanském areálu) tedy mohl být: **žarŮ* 'požár, ničivé hoření, zvl. lesa', **požarŮ* 'spálené místo po požáru' (poté, co **žarŮ* modifikovalo svůj význam, převzalo jeho význam původní), **jbzžarŮ* 'cílené vypalování lesa; takto vypálené místo'. Toponyma vycházející z apelativa **požarŮ* nacházíme v západoslovanské oblasti také, jsou však řídká (v Čechách jen dvě vsi s názvem *Požáry* na Rakovnicku a Královéhradecku), což je vcelku pochopitelné – pojmenování nově vzniklé osady na základě cíleného vypálení lesního porostu je signifikantnější než pojmenování podle náhodného lesního požáru.

Uvážíme-li tedy všechny areálové, hláskoslovné a kulturněhistorické aspekty slova *žd'ár*, vychází nám, že se vytvořilo v západoslovanské oblasti (vzhledem k frekvenci odvozených toponym možná s centrem v Čechách) na sklonku praslovanského období nedlouho před zánikem jerů (tedy zřejmě v 9.–10. století) v souvislosti s novými technikami zakládání osad a získávání zemědělské půdy. Tyto techniky se naplno prosadily – alespoň v českých zemích – až při kolonizaci výše položených oblastí mimo starou sídelní oblast (od cca 12. století). O několik století později už slovo zřejmě zmizelo z apelinivního užití a jeho význam nám připomínají jen četná toponyma.

Autoři mapy: Viktorie Janovská a Martin Janovský (FF UK, Praha, 2025) na základě těchto zdrojů: Profous & Svoboda, 1957; Hosák & Šrámek, 1980.

Literatura

- ESSJa – *Etimologičeskij slovar' slavyanskikh jazykov* (Trubachev, 1974–).
- PSJČ – *Průruční slovník jazyka českého*, 1935–1957.
- SSJČ – *Slovník spisovného jazyka českého*, 1958–1971.
- SStp – *Słownik staropolski* (Urbańczyk, 1953–2002).
- StčS – *Staročeský slovník* [online].

- Bergermeyer, A. (2005). *Glossar der Etyma der eingedeutschten Namen slavischer Herkunft in Niederösterreich*, Wien.
- Brandl, V. (1866). Feuilleton. *Moravská orlice*, 4(5.1).
- Brückner, A. (1957). *Słownik etymologiczny języka polskiego*. Warszawa.
- Chotek, K. (1961). Kopanicový a žďárový způsob přípravy půdy v československých Karpatech. *Archeologické rozhledy*, 13, 391–426.
- Czarnecka, B. (2024). „Las to ojciec nasz...”. Inne spojrzenie na historię lasów Polski. Cz. 4: Toponimy i antroponimy motywowane gospodarką leśną (online). *Wiadomości*

- Botaniczne*, 68. <https://doi.org/10.5586/wb/185386>
- Eichler, E. (1985). Zur Etymologie und Struktur der slawischen Orts- und Flußnamen in Nordostbayern. In E. Eichler. *Beiträge zur deutsch-slawischen Namenforschung* (s. 269–299). Leipzig.
- Erhart, A., & Večerka, R. (1981). *Úvod do etymologie*. Praha.
- Gebauer, J. (1877). Hlásokslóví jazyka českého. *Listy filologické a paedagogické*, 4(3–4), 286–313.
- Gebauer, J. (1878–1881). O původu jména Žďár. *Památky archeologické*, 11, 89–91.
- Gebauer, J. (1879). Etymologie von Žďár. *Archiv für slavische Philologie*, 3, 76–78.
- Gebauer, J. (1904). *Historická mluvnice jazyka českého*, I. Praha.
- Holub, J., & Kopečný, F. (1952). *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha.
- Hosák, L., & Šrámek, R. (1980). *Místní jména na Moravě a ve Slezsku* (D. 2). Praha.
- Jakubaš, F. (1954). *Hornjoserbsko-němski słownik*. Budyšin.
- Klír, T. (2020). Language, material culture, and ethnifying on the Carolingian borders: Slavs in Northeast Bavaria. In T. Klír, V. Boček, & N. Jansens (Eds.). *New Perspectives on the early Slavs and the Rise of Slavic. Contact and migration* (s. 194–274). Heidelberg.
- Kopečný, F. et al. (1981). *Základní všeslovanská slovní zásoba*. Praha.
- Kott, F.Š. (1887). *Česko-německý slovník zvláště grammaticko-fraseologický* (D. 5). Praha.
- Lutterer, I., & Šrámek, R. (2004). *Zeměpisná jména v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*, 2. vyd. Havlíčkův Brod.
- Machek, V. (1968). *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha.
- Muka, A. (1928). *Wörterbuch der nieder-wendischen Sprache und ihrer Dialekte* (Bd 2.: O–Ž). Praha.
- Niederle, L. (1921). *Život starých Slovanů*, 3. Praha.
- Orth, J. (1878). K etymologii jména Žďár. *Listy filologické a paedagogické*, 5, 217–218.
- Profous, A., & Svoboda, J. (1957). *Místní jména v Čechách* (D. 4). Praha.
- Příruční slovník jazyka českého* [PSJČ], 1935–1957. Praha.
- Rejzek, J. (2025). Nejstarší slovotvorné rozdíly mezi slovanskými jazyky. *Slavia*, 94(1–2), 14–21.
- Schuster-Šewc, H. (1978–1996). *Historisch-etymologisches Wörterbuch der ober- und niedersorbischen Sprache* (Bd. 1–24). Bautzen.
- Slovník spisovného jazyka českého* [SSJČ]. 1958–1971. Praha.
- Staročeský slovník* [StčS] [online]. Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i., oddělení vývoje jazyka 2006– [cit. 20.7.2025]. Dostupné z: <http://vokabular.ujc.cas.cz>
- Šmilauer, V. (2015). *Osídlení Čech ve světle místních jmen*, 2. vyd. Praha.
- Trubachev, O.N. (Ed.). (1974–). *Etimologičeskij slovar' slavyanskikh jazykov* (Vols. 1–). Moskva [Трубачев, О.Н. (Ред.). (1974–). *Этимологический словарь славянских языков. Пра斯拉вянский лексический фонд* (Т. 1–). Москва.
- Urbańczyk, S. (Ed.) (1953–2002). *Słownik staropolski* [SSp] (T. 1–11). Kraków.
- Zubaty, J. (1949). *Studie a články* (Sv. 1–2). Praha.

Summary

**Czech *Žďár*, Late Proto-Slavic **jbzžarъ* –
areal, chronological, and semantic contexts**

The toponym *Žďár* is highly frequent in Czech, though it also appears – albeit to a lesser extent – in neighboring West Slavic languages such as Slovak, Polish, and Sorbian. As a common noun (appellative), however, it is only marginally attested in all these languages. Etymologically, the traditional explanation proposed by Gebauer is generally accepted, deriving the name from *z-žar* meaning ‘burnt, cleared land’. The main question, however, concerns the age of the word. Bavarian forms such as *Isaar*, *Iser(hof)* suggest that the name was borrowed while it still retained the form **jbzžarъ*. The word likely originated in the 9th–10th century in forested West Slavic areas (possibly even directly in Bohemia?) in connection with the method of founding new settlements and acquiring arable land. As a toponym, *Žďár* becomes significantly more widespread in Bohemia from around the 12th century onward, particularly during the colonization of higher-altitude regions.

Keywords: toponyms, etymology, West Slavic.